

Piotr Briks

WT US – Szczecin

Wbrew powszechnemu przekonaniu judaizm, a ściślej rzecz biorąc, jahwizm, nie był ani jedyną ani nawet najstarszą monoteistyczną religią Starożytnego Bliskiego Wschodu. Izraelici bardzo powoli dochodzili do przekonania, że istnieje tylko jeden Bóg. Liczne znaleziska archeologiczne, a nawet teksty biblijne, dowodzą, że czysty monoteizm, taki jaki znamy z ostatecznej wersji Pisma św., na trwałe przyjął się w Izraelu dopiero w wyniku reform króla Jozjasza (622-609 przed Chr.).

Pierwszą udokumentowaną monoteistyczną religię w tym regionie wprowadził faraon Echnaton¹. Z trudnych do jednoznacznego ustalenia powodów odrzucił on bardzo liczne praktykowane w Egipcie kultury i nakazał ograniczenie czci boskiej do bóstwa słońca Atona².

Religia ta nie przetrwała jednak swojego założyciela. Wraz ze śmiercią faraona, upadła założona przez niego stolica państwa, symbol nowych porządków – miasto słońca Achetaton³. Świątynie Atona zostały zburzone, reformy cofnięte, a odrzucone kultury odzyskały swoje poprzednie znaczenie.

Mniej więcej w tym samym okresie⁴, na drugim krańcu „Zielonego Półksiężycy”, na terenie dzisiejszego północno-wschodniego Iranu, powstała religia, która nie tylko nie umarła wraz ze swoim założycielem, ale trwa do

---

¹ Pierwotnie Amenhotep IV. Faraon zmienił swoje imię na cześć Atona – „Echnaton” znaczy „Blask Atona”. Źródła podają rozbieżne daty jego urodzenia, objęcia rządów i śmierci. Wszystkie one jednak mieszczą się w ramach XIV w. przed Chr. (np. 1379-1367-1350). Dla naszych rozważań różnice te nie są jednak istotne. Reformy Echnatona w formie beletrystycznej przedstawił Mika Waltari w powieści „Egipcjanin Sinuhe”

² Z pewnością jednym z głównych powodów była chęć osłabienia bardzo silnej pozycji kapłanów Amona w Tebach. Nie wyjaśnia to jednak wszystkich podjętych przez niego reform.

³ Co znaczy „Horyzont Atona” – obecne Tell el-Amarna.

⁴ Spór o datę narodzin zaratustrianizmu nie znajduje rozstrzygnięcia. Podawane daty mieszczą się w zakresie od 1400 do 600 przed Chr.

dnia dzisiejszego⁵. Była ona rozwinięciem pierwotnych wierzeń ludów zamieszkujących ten teren (mazdaizmu), a swoją dojrzałą formę zyskała dzięki na wpół legendarnej postaci proroka Zaratustry⁶. Właśnie od jego imienia religia ta została nazwana zaratustrianizmem⁷. Gdyby nie traktat filozoficzny Fryderyka Nietzschego⁸, a następnie symfonia Ryszarda Straussa⁹ nawet samo imię „Zaratustra” znane byłoby współcześnie garstce wyznawców i bardzo wąskiemu gronu specjalistów. A to właśnie za przyczyną zapoczątkowanego przez Zaratustrę ruchu religia Izraela uległa bardzo poważnym przemianom, szczególnie jeśli chodzi o stanowiące jej istotną część koncepcje eschatologiczne¹⁰. Znaczącą ich część przejęło później chrześcijaństwo.

Szczególnym momentem w historii rozwoju zaratustrianizmu było uznanie szerzącej się na terenie Mezopotamii nauki proroka przez Cyrusa, króla perskiego, za religię oficjalną (w roku 549 przed Chr.¹¹). Wkrótce potem Cyrus pokonuje Babilonię (539 przed Chr.), a pozostający od niemal pół wieku pod jej panowaniem Izrael, staje się częścią jego imperium. Biblijny obraz wydarzeń po zwycięstwie Persów sugeruje, że wyzwoleni dekretem Cyrusa przebywający na wygnaniu w Babilonii Izraelici powrócili do swojej

---

⁵ Zaratustrianie na terenie Iranu odgrywali znaczącą rolę aż do czasów rewolucji ajatollaha Chomeiniego (1902-1989), który wymordował lub zmusił do emigracji resztki tej społeczności. Zoroastrianizm w różnej formie wyznaje obecnie 150-250 tysięcy wiernych (większość w Indiach, Iranie, w USA i Wlk. Brytanii).

⁶ W formie pierwotnej Zoroaster, niekiedy używa się też formy Zaratusztra. Historyczność tej postaci jest bardzo wątpliwa. Brak jest jednak także dowodów na jej nieistnienie.

⁷ W formie pierwotnej „zoroastrianizm”, niekiedy używa się też formy „zaratustryzm” lub „zaratusztrianizm”

⁸ *Tako rzecze Zaratustra* (tytuł oryginału: *Also sprach Zarathustra*, Chemnitz 1883-1884).

⁹ *Tako rzecze Zaratustra*, opus 30 (1896).

¹⁰ Abba Hillel Silver pisze: „Żydzi obficie i, można by sądzić, czasem nieroztropnie, czerpali różne elementy z zaratustryjskich wierzeń i praktyk, szczególnie w dziedzinie eschatologii i angelologii.” *Where Judaism Differs*, London 1989. Religia ta miała wpływ jednak nie tylko na judaizm. Znacząco wpłynęła również na kształtowanie się licznych nurtów hinduizmu oraz islamu (szczególnie w ramach doktryny szyickiej). Z religii tej wyewoluował również zurwanizm, który przez pewien czas był oficjalną religią perską.

¹¹ Zaratustrianizm był religią panującą w trzech następujących po sobie imperiach istniejących na terenie współczesnego Iranu i Iraku – w państwach Achemenidów, Seleucydów i Partów.

ojczyzny, gdzie odbudowali świątynię Jahwe, odnowili przymierze i na trwałe powrócili do wiary ojców. Taki obraz jest jednak raczej wyrazem życzeń hagiografów, niż relacją z tamtych wydarzeń. Zdomowieni w Mezopotamii wysiedleńcy bardzo niespiesznie i niechętnie wracali do swojej dawnej ojczyzny. Znacząca część Izraelitów przejęła wierzenia i zwyczaje najpierw Babilonu, a potem Persji¹². Na pozostałych pozostawiły one głębokie piętno.

Podstawowym rysem religii zaratustrian było (i jest) przekonanie o nieustannej walce dobra ze złem, które pojmowane jest jako brak tego, co boskie. Świat materialny został stworzony jako swego rodzaju pole walki, a jego zadaniem i celem jest wypełnienie braku dobra tkwiącego w naturze boga Ahura Mazdy. Jego czciciele oczekiwali więc rajy na ziemi, który miał nadejść z chwilą „wypełnienia” kosmosu dobrem. Ponieważ Ahura Mazda nie jest wszechmocny, do tego dzieła przewyciężenia zła w swojej naturze, potrzebuje pomocy m.in. ludzi. Kiedy ostatecznie zostanie pokonane zło, zapana czas harmonii i niczym niezmaconego szczęścia. Zanim jednak nadejdzie zwycięstwo, wypierane, „skondensowane” zło, wyrządzać będzie coraz bardziej dotkliwe szkody. Paradoksalnie więc piętrzenie się nieszczęść ma świadczyć o bliskości czasu ostatecznego triumfu.

Wierzenia zaratustrian, z którymi Izraelici stykali się co najmniej od czasu swojego pobytu na wygnaniu w Babilonie (w latach 597-539 przed Chr.), a potem jeszcze częściej w okresie perskim (539-333 przed Chr.) stanowiły jedno z głównych źródeł także biblijnej literatury apokaliptycznej. Z zoroastryzmu do religii Izraela (a pośrednio także do chrześcijaństwa) przejęte zostały m.in. tak znaczące elementy doktryny jak koncepcja intensyfikacji zła, sądu po śmierci człowieka (i w zależności od wyroku - nieba lub piekła), idea sądu nad wszystkimi zmarłymi w momencie ostatecznego zwycięstwa nad złem (Sąd Ostateczny), oraz (aktywne) oczekiwanie na Nowy Idealny Świat. Mimo, że brak jest jednoznacznych dowodów można przypuszczać, że zoroastrizm miał również znaczący wpływ na kształtowanie się w religii Izraela oczekiwań mesjańskich czy wyobrażeń szatana¹³. Nie bez znaczenia jest również istotne podobieństwo etyki obu tych systemów religijnych.

Najbardziej jednak oryginalnym rysem tej religii, szczególnie na tle bardzo rozbudowanego panteonu bóstw sumeryjsko-akkadyjskich, wydaje się

---

¹² Dla przykładu – powracający z deportacji Izraelici nie posługiwali się już językiem hebrajskim, ale powszechnym w tym czasie w Babilonie aramejskim.

¹³ Obrazowym przykładem jest tu zaratustriański demon Aeszma Dewa, który w Tb 3,8 pojawia się jako Asmodeusz.

jej monoteizm¹⁴. W zaratustrianizmie, znacznie wcześniej niż w jakiegokolwiek innej znanej nam religii Bliskiego Wschodu pojawia się idea jedyne-
go bóstwa, w tym wypadku - Ahura Mazdy (czyli Pana Mądrości). Nie był to idealny monoteizm. Wiele z zaadoptowanych do tej religii bóstw nie do końca pozbawiono atrybutów boskich. Leżący u podstaw zaratustrianizmu mazdaizm, absolutnie nie był religią monoteistyczną. Jego wyznawcy oddawali cześć wcale licznemu gronu bóstw - nie tylko zresztą dobrych. Dopiero reforma Zaratustry ustaliła hierarchię bytów nadprzyrodzonych, z jedynym bogiem na czele¹⁵. Wszystkie inne bóstwa poza Ahura Mazdą zdegradowane zostały do roli swoistych „świętych” (Spenta Jaza) - opiekunów wspomagających ludzi z zaświatów, a bóstwa złe - do roli demonów, wspierających dzieło zniszczenia. Najważniejszym spośród duchów dobrych był Mitra, który podobnie jak cheruby z biblijnego opowiadania o ogrodzie Eden (por. Rdz 3,24), strzegł dostępu do bram nieba, do którego wpuszczał jedynie ludzi dobrych. Najbliższymi Ahura Mazdzie były dwie jego emanacje: Spenta Mainyu und Angra Mainyu - lustrzane przeciwieństwa - Dobry Duch i Zły Duch. Z czasem Spenta Mainyu utożsamiony został z samym Ahurą Mazdą i w ten sposób Angra Mainju stał się jego przeciwieństwem (a równocześnie został uznany za bliźniaczego brata Ahura Mazdy). W głównym nurcie zo-

---

¹⁴ Można mieć wątpliwości co do czystości tego monoteizmu, szczególnie w powszechnym odbiorze i w praktykach tej wiary, ale idea jedyne-
go bóstwa (przynajmniej w perspektywie wydarzeń ostatecznych) w najstarszych pismach zoroastryzmu jest ewidentna. Mimo to trwa zacięta dyskusja nad interpretacją źródeł. Nie brakuje głosów przeciwnych uznawaniu zoroastryzmu za religię monoteistyczną, czy nawet dualistyczną.

¹⁵ Nie było to łatwe - nawet po reformie pozostały w zoroastryzmie liczne ślady politeizmu. Nie brakowało też prób przywrócenia do panteonu wcześniej zde-
tronizowanych bóstw i duchów. Przykładem, obok najczęściej deifikowanych Spenta Mainyu i Angra Mainyu, jest Ahurani - w różnych wersjach córka lub małżonka Ahura Mazdy - Pani Wody. Jej najstynniejszym czcicielem był Artakserkses II (budowa słynnych świątyń ognia, gdzie miejsce czczonego posągu bóstwa, zajmowały ołtarze, na których palono wieczny ogień, była reakcją na wybudowanie przez Artakserksesa świątyni z posągami Ahurani). Dowodem na politeistyczne odchylenia w historii zoroastryzmu, była próba ich przewyciężenia w VI i V wieku przed Chr. przez zurwanizm - nurt monistyczny, który dla przywrócenia monoteizmu w zaratustrianizmie, uznał Zurwana za ojca dualistycznej pary Ahura Mazdy i Angra Mainyu. Herezja ta doszła nawet w IV wieku po Chr. do znacznej popularności, zyskując na krótki czas rangę religii państwowej. Zurwanizm zniknął całkowicie po ponad 1500 latach istnienia - w X wieku po Chr.

roastryzmu nigdy nie był to jednak równorzędny Ahura Maździe bóg-konkurent¹⁶, ale jedynie jego negatywne odbicie, jakby jego cień lub brak. Tak rozumiane obie strony bóstwa toczyły ze sobą wspomniany już bój o władzę nad światem¹⁷.

Kolejnym podobieństwem do religii judaistycznej jest wiara w to, że Ahura Mazda jest stwórcą świata, a ściśle rzecz biorąc, wszystkiego, co w nim dobre. Podobnie jak w Księdze Rodzaju proces stwórcy trwał siedem dni i zakończył się odpoczynkiem Boga. Zasadniczą różnicą jest natomiast bezcielesność (niematerialność) stworzonego przez Ahura Mazdę świata. Dopiero w późniejszym okresie Ahura Mazda „przyobleka” wszystko w czas i materię, co w konsekwencji doprowadza do ingerencji zła, które dopiero w materii mogło rozpocząć swoją niszczycielską działalność¹⁸. Na tym tle widać wyraźnie bardzo pozytywny i optymistyczny stosunek Biblii do świata materialnego, który nie tylko nie jest ukazany jako zły sam w sobie, ale wręcz oceniany jako dobry, a dzieło stworzenia świata materialnego ukoronowane stworzeniem człowieka ocenione jest jako bardzo dobre (Rdz 1,31). Zaratustriańska wizja stworzenia kończy się zapowiedzią oczyszczenia świata z wpływów Angra Mainju i przywrócenia wszystkiego do pierwotnego porządku (z zachowaniem czasu i cielesności), co niemal idealnie odpowiada apokatastycznym wizjom biblijnym. Tak oczyszczony świat ma stanowić doskonałe królestwo boże na ziemi.

Nie znajdujące bezpośredniego odbicia w pismach Starego Testamentu, za to przejęte m.in. przez chrześcijaństwo, są zaratustriańskie koncepcje życia po śmierci. Na szczególne podkreślenie zasługują tu idee bezcielesnej egzystencji dusz ludzkich, sądu po śmierci, podczas którego Mitra waży dobre i złe uczynki, myśli i słowa każdego człowieka¹⁹ oraz idea wędrówki dusz do piekła, czyśćca lub nieba (w zależności od wyniku sądu Mitry). Jeśli człowiek

---

¹⁶ Przynajmniej w perspektywie wieków, gdyż w wielu okresach Angra Mainju jest co najmniej równorzędnym konkurentem Ahura Mazdy. Por. A.M. Kempniński, *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*, Warszawa-Poznań 2001, 49n.

¹⁷ Niektórzy w związku z powyższym uważają tę religię za system dualistyczny (swoisty duoteizm). Por. E. Wnuk-Lisowska, *Irański mit kosmologiczny w świetle Awesty i Bundahiszu*, Kraków 1996, 15n.

¹⁸ Angra Mainju skaża każdą stworzoną rzecz – np. zasala wody w morzach, sprządza suszę na ziemię, ogniowi dodaje dym itp.

¹⁹ Koncepcja ta była również znana i powszechnie przyjmowana m.in. w Egipcie, gdzie zachowało się wiele malowideł przedstawiających podobny sąd nad duszą zmarłego.

okazywał się dobry, szedł do nieba, gdzie oczekiwał sądu ostatecznego, po którym wracał na nieskażoną już złem ziemię (zmartwychwstanie ciała). Gdy jego życie było złe, strącano go do piekła, gdzie pod kontrolą Angra Mainju cierpiał nieskończone²⁰ męki. Między innymi zaratustriańskie korzenie ma także idea czyścica, w którym czasowo przebywały dusze ludzi, w których życiu dobro równoważyło się ze złem.

Inną uderzająco podobną do chrześcijańskiej koncepcją jest wizja przyjścia mesjasza²¹, którym według zaratustrian miała być wcielona emanacja samego Ahura Mazdy - człowiek i równocześnie Istota Świetlista. Istota ta miała być zrodzona z dziewicy zapłodnionej przez Ducha Ahura Mazdy²².

Również wiele podobieństw do judaizmu i chrześcijaństwa znajdujemy w etyce zaratustrian. Opiera się ona na głównym założeniu, że człowiek jest z natury dobrym stworzeniem Bożym i jako taki powołany jest do czynienia dobra. Każdy jednak został obdarzony wolną wolą i możliwością decydowania o swoim postępowaniu - dobrym lub złym. Zło niszczy człowieka, oddaje go w moc Angra Maju i ostatecznie sprowadza go do piekła. Aby się przed tym uchronić, podobnie jak w judaizmie, sporządzono długą listę „nieczystych” rzeczy, pokarmów, ubrań, zachowań itp. - w ogromnej mierze tożsamą z izraelskimi przepisami o koszerności. Unikanie wszystkiego co było „nieczyste” chroniło przed wpływami zła. Niezachowanie czystości można było naprawić przez odpowiednie zabiegi oczyszczające.

Zaratustrianizm nie jest jednak pre-judaizmem czy tym mniej pre-chrześcijaństwem. Między tymi religiami istnieje mnóstwo zasadniczych różnic. Należy wyraźnie podkreślić, że religia ta pełna jest zabobonów, przesądów, rytuałów magicznych, a niektóre z jej pism wręcz nedorzeczności. Mimo to warto poznać ją bliżej, dostrzec podobieństwa i zależności, jakie łączą ją z judaizmem, a pośrednio z chrześcijaństwem. Z pewnością w ten sposób lepiej będziemy mogli zrozumieć proces kształtowania się wielu koncepcji w Biblii.

---

²⁰ Wieczność kar piekielnych nie jest przyjmowana bez dyskusji. Niektóre źródła dopuszczają możliwość powrotu ukaranych po oczyszczeniu do szczęścia.

²¹ W najstarszych pismach zaratustrian - gatach - idea przyjścia kogoś podobnego do izraelskiego mesjasza (Saoszjanta) jest zaledwie ogólnie zasygnalizowana. Rozwinięta zostaje dopiero znacznie później. Jej rozbudowana wersja znajduje się w tzw. nowej Aweście (spisana ok. 630r. przed Chr.), zwanej też Awestą Pahlawijską, będącą niedokładnym i miejscami przeinaczonym tłumaczeniem starej Awesty

²² Należy tu zaznaczyć, że okoliczności tego zapłodnienia mają się zupełnie nijak do chrześcijańskiej tradycji o dziewictwie Maryi.

Izraelici poszukiwali śladów działania Jahwe nie tylko w swojej historii, nie tylko w otaczającym ich świecie, ale także w mądrości i wierze ludów sąsiednich. Tak jak obficie czerpali ze spuścizny literatury egipskiej, kananej-skiej czy mezopotamskiej, prawdopodobnie także głęboko zastanawiali się nad prawdami zawartymi w świętych księgach zaratusztrian. Nawet pobieżna analiza historii kontaktów cywilizacji Persów z Izraelitami, oraz zaskakująco liczne podobieństwa ich religii, każą przypuszczać, że nie są one przypadkowe.

Bibliografia

- G.J. Bellinger, *Leksykon religii świata*, Warszawa 1999, 411-414.
- M. Boyce, *History of Zoroastrianism*, t. I, The early period, Leiden 1975; t. II, Under the Achamenians, Leiden 1982.
- M. Boyce, *Abura Mazda*, Encyclopaedia Iranica 1, Cosa Mesa 1983, 684-687.
- M. Boyce *Zaratusztrianie*, Łódź 1988.
- M. Dobkowski, *Zaratusztrianizm*, Wiedza i Życie, 7/1997.
- M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1, Warszawa 1988, zwł. 212-232.
- A.M. Kempniński, *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*, Warszawa-Poznań 2001.
- B.F.J. Kuiper, *Abura*, Encyclopaedia Iranica 1, Cosa Mesa 1983, 682-683.
- F. Lenoir, Y. Tardan-Masquelier (red.), *Encyklopedia religii świata*, t. 1, Warszawa 2002, 103-114 + bibliografia.
- H. Ringgren, A. V. Ström, *Religie w przeszłości i w dobie współczesnej*, Warszawa 1990, 202-222 (221-222 Bibliografia). B. Schlerath, *Aburani*, Encyclopaedia Iranica 1, Cosa Mesa 1983, 683-684.
- Abba H. Silver, *Where Judaism Differs*, London 1989.
- M. Składankowa *Bohaterowie, bogowie i demony dawnego Iranu*, Warszawa 1985.
- M. Składankowa, *Mitologia Iranu*, w: *Mitologie Świata*, Warszawa 1989
- J. Wiesehöfer, *Das antike Persien*, Düsseldorf 2005.